

Фрагменти поліського традиційного календаря: літній цикл

Полісся як одна найбільш архаїчних слов'янських зон, мабуть, ще довго залишиться невичерпним джерелом для діалектологічних досліджень завдяки збереженню багатьох архаїчних рис у мові та культурі, на що вказували вчені М.І. Толстой, С.М. Толстая, Л.М. Виноградова, М.В. Никончук та ін. Особливо цінним об'єктом для дослідження є мова явищ традиційної народної духовної культури Полісся, яка корінням сягає глибокої давнини і зберігає давні форми матеріальної та духовної культури язичницьких слов'ян.

Серед явищ духовної культури значне місце посідають календарні обряди. Народний календар становить структурну основу всього річного обрядового циклу, зумовленого народними уявленнями про картину світу.

До найбільш актуальних проблем у сфері вивчення календарної обрядовості як важливого складника традиційної народної духовної культури вчені відносять:

- системне накопичення лексичних та фразеологічних фактів, що становлять вербальну частину календарної обрядовості;
- встановлення принципів та моделей міфологічної мотивації, що лежить в основі номінації обрядової реальності, ритуальних дій, обрядових персонажів тощо;
- виявлення паралелей поліської номінації календарних обрядів та їх невербальних елементів у інших діалектно-етнографічних зонах.

Для всебічного вивчення народного календаря необхідно здійснити докладний опис номінації та предметно-дійового складу обрядів кожного окремого його періоду.

Об'єктом нашого опису є традиційні літні календарні обряди двох поліських сіл – Поліське Коростенського району та Селець Народицького району Житомирської області. Останнього нині не існує – інформаторами стали переселенці з радіаційно забрудненої

зони Полісся. Фіксація матеріалу літньої календарної обрядовості, як і інших явищ традиційної народної духовної культури цієї зони, набуває особливості актуальності за умов реально існуючої загрози втрати унікальної етнокультурної спадщини потерпілих від аварії на Чорнобильській АЕС районів Полісся, яка протягом багатьох століть формувалася на праслов'янській етнічній території в умовах безперервного розвитку і має не лише національне, а й загальнослов'янське значення^{1,2}.

Результатом збирання матеріалу за спеціально складеною програмою стало поповнення фактологічної бази поліських літніх календарних обрядів, у створення якої значний внесок уже зроблено українськими і зарубіжними вченими, а також продовження формування корпусу свідчень про літню календарну обрядовість окремого регіону Полісся. Наявність тематично підбраного мовного й етнографічного матеріалу літньої календарної обрядовості надає можливість всебічного його лексичного системного опису та етнолінгвістичного аналізу, що передбачає опис обрядової номінації у складі цілісного культурного тексту – в єдності вербальних і невербальних його засобів, плану вираження і плану змісту, виявлення характерної для нього системи символів та міфологічних мотивів^{3,4}.

Найважливіші елементи традиційних літніх календарних свят обстежених сіл відомі в системі українських традиційних календарних свят літнього циклу.

Одним із найшанованіших літніх календарних свят є Трійця. Тиждень перед Трійцею в говірці села Селець називається

¹ Гриценко П.Ю. Говірки Чорнобильської зони сьогодні // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 38.

² Павлюк С. Проблеми наукової реконструкції етнографічної традиційності радіаційно забруднених зон Полісся // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 8.

³ Конобродська В. Етнолінгвістичний і лінгвістичний аспекти дослідження діалектної лексики // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2003. – С. 407.

⁴ Конобродська В. Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики: Навчальний посібник. – Житомир, 2003. – С. 33-34.

Троїшин'ї тижде^н, а саме свято – Зелені с'в'а'та. Безпосередній зв'язок давніх дохристиянських вірувань українців із українськими святами, зокрема зі святом Трійці, виявляється у поклонінні рослинам, вірі в їхню таємничу охоронну і оберегову силу⁵. Підготовка до свята починається з прикрашення зеленню житла і господарських будівель. Його здійснюють у суботу перед Трійцею, яка в говірці села Селець має назву К^{лече}на су^бота. Інформатори даного населеного пункту так описують цей обряд: *лече^нх* ('татарське зілля') *рвут* – *тарн'ік*, *липу*; *украшайут*, *по зем'ле* *кидають*, *по лу*, *на* *окнах* *став'ат*, *на* *образ*. *Тарн'ік*, *лече^нх*, *м'йету* *кидають* [на долівку] – *м'йета* *с'воіс'ка* *запах да'йе*; *липу* *ломайут*, *за образами*, *на* *покут' став'ат*, *украшайут хату*, *на во'рот'ах*, *у* *фури'ї*, *шоб* *тийе ру'салки не^у* *й'л'езл'і*. [Прикрашене житло і садиба залишається] *целиї* *тижде^н*. *После то'го зб'ірайут*. [Бо] *у поне^уд'ілок до об'єда* *иче Тройешній тижде^н*, *з двох ча'соў* *ле^ут'ат во'ни* [русалки] *на* *небо*.

У говірці села Поліське Зелені свята називають Т^{ройца}, а суботу перед святом – К^{лечана} су^бота. У цей день так само прикрашають житло й садибу: *украшайут хати*, *де^урева* *приб'ірайут*, *та'тарс'ке* *зіл'е*, *во'лошка*, *м'ната* *пахушча*; *во'лошка д'а пере'лаку* [тобто як оберіг].

Міфологічна традиція села Селець зберегла повір'я про русалок: *на Тройцу хто ўмер*, *то це ўже ру'салка*. *Русалки* [одягнуті] *у* *тому*, *у* *чому* *померли*, *у чом* *похо'вали*, *у* *тому* *во'ни і йаў'лаіуца*. [Русалки на вигляд, як] *д'еўчата*, *бо йак* *моло'де ўмре* *иче до* *того* [до одруження], *то в'е* *ночки кла'дут* *на* *голову*, *йак хо'вайут*. *Ко'му с'казано* ('дано'), *шоб* *по'бачити* – *ус'е йїх не^у* *бачет*, *декому во'ни по'йавеца* [тобто, побачити русалок може лише людина, наділена особливими властивостями].

У селі Селець відомі також перекази про зустрічі з русалками: *й'мерла доч'ка*, *да* *мати не^у ск'лала* ('не одягнула') *йої* *те* *п'лат'е*, *то во'на приїшла* *да* *хо'т'ела*, *шоб* *ск'лала*. *А брато'ва* ('дружина брата') *до'йла ко'рову*. *Мати пошла* *у* *церкву*, *то во'на йої* [братовій] *пока'зала с'а* – *тол'ко* *голос*,

⁵ Осташ Надія. Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята // Діалектологічні студії 1. Мова в часі і просторі. – Львів, 2003. – С. 254.

во|на йі|йе не^у |бачила, а |голос [каже:] "Ти воз^и|ми там у |матер у ск^и|рин^иі те п^л|лат:е, покла^д|ди за |боронами". Це |борони |тийе, шо |орут, во^л|лочет |земл^у. То во^л|на йої пок^л|лала. [Русалка сказала:] "Йа то б^е|чере^з"|тижде^н"|прине^с"|су". Во^л|на [братова] йак на |Розир^і ('останній день русального тижня') пош^л|ла да заб^л|рала, а во^л|но [плаття] та|ке бу^л|о зад^л|рипане, з^л|разне; то во^л|на [братова] |каже – "Йак же йа йо^л|го у ск^и|рин^у покла^д|ду, бо це ж мн^е|т^р|еба пок^л|ласти у ск^и|рин^у, щоб све^к"|руха не^у |бачила". То во^л|на [братова] |вист^і|рала і |мусила ска^з|зати [свекурсі, що русалка] йої ска^з|зала, [що] во^л|на |тол^к|о |голос |чула – "С^к|каже^ш"|матер – ум^р|е та|ка і та|ка |д^і|їка, то не^у|хаї во^л|на йої у тру^н|ну мн^е те п^л|лат:е [покладе] – ти йак попе^у|реш йо^л|го". Так |мати зро^б|їла – пок^л|лала, і бол^ш|и йі|йе не^у |бачил^і.

У культурній традиції села Селець поширені обереги, заборони, застереження, що стосуються русалок: |целий |тижде^н"|ку^л|паца не^у |мона – у^л|топл^е"|ник |буде. Во^л|ни [русалки] у^л|топет. |Розир^і – то це ўже во^л|ни [русалки] на небе^у"|са ле^у"|т^ат, ўже во^л|ни |кучками зб^і|райуца. |Пере^д"|Т^р|оїцею ў К^л|лечену су^л|боту ру^л|салки |пос^л|е об^і|їеда ўже спус^т|тили^с"|а на |земл^у. Пош^л|ли у нас од^н|ної |жонк^і і два х^л|лоп^ц|і ку^л|пац:а, да приве^з"|ли не^у|жи|вих – уто^л|тили^с"|а. Ру^л|салки |пос^л|е об^і|їеда спус^т|каїуца; [тому] до об^і|їеда – то |мона ку^л|паца, а |пос^л|е об^і|їеда – не^у |мона.

Давньою традицією села було поминати померлих родичів напередодні Зелених свят: Тро^ї|їеши^н"|ого |тижн^а у К^л|лечену су^л|боту поми^л|найут ў^л|мерлих.

Свято Івана Купайла, яке повсюдно в Україні відзначають 7 липня, у говірці села Селець називається І^л|ван Ку^л|пайло. Святкують його так: |д^е"|їчата, х^л|лоп^ц|і |палет о^л|гон^і, пере^с"|сти|гаїут ('перестрибують'), а |д^е"|їк^і |пле^у"|тут в^е"|н^к"|і, пус^т|каїут [на воду] – ко^л|ли ў не^у|д^е"|лу, ко^л|ли і ў поне^у"|д^і|лок, ко^л|ли припа^д|дає. То во^л|ни пус^т|каїут на |воду в^е"|н^к"|і і с^л"|в^е"|чк^і, да во^л|ни пли^л|вут, йа^л|киї в^е"|нок з в^е"|н^к"|ом |з^і|їдеца, то це та ўже |поїде |замуж. Вогнище ввечері перед святом Івана Купайла стає кульмінацією купальського обрядового комплексу, акумулює значну частину мотивів та епізодів свята⁶. Вогонь, через який стрибає молодь, – це

⁶ Гапкина Т. Очерки весенне-летней обрядности Полесья: ритуальные костры // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 269.

не тільки засіб очищення, але й оберіг⁷. Розпалювання вогнищ та перестрибування через них виконується з метою звільнення від ворожої сили хвороби, смерті та пов'язаних з останньою міфічних істот⁸.

Одним із головних атрибутів свята була антропоморфна фігурка, ім'я якої має саме свято: *на рец'і ро'б'іли та'кого хре'с'та, так йак чолов'їека, ўб'ї'рали у в'ен'к'ї у к'в'етк'ї і пус'кали [його] – І'вана Ку'пайла на'воду*.

Взагалі назви *купайла, купала, купайло, купало* можуть позначати день напередодні свята Івана Купайла (6 липня), свято Івана Купайла (7 липня), купальське вогнище, ритуальний предмет купальського обряду: факел, гілку, прикрашене деревце та ін., купальську пісню, рослину⁹.

Повір'я про цвіт папороті у селі дещо зневиразнені: *папорот' ц'в'ї'те, але ц'в'їту них'то не' бачет, то'лко бу'ї та'кий о'дин с'лучаї, шо у д'еда за'гу'билис'а во'ли. Д'ед шу'ка'ї, хо'ди'ї у л'ес'ї по папорот'ї, а теї ц'в'їт йо'му на'пада'ї, по'їнийе пос'толи, і д'ед наї'шо'ї во'ли – ка'зало йо'му (вон не' бачи'ї, хто йо'му ка'за'ї), де во'ни, д'ед по'шо'ї і наї'шо'ї во'ли*.

У говірці села Поліське свято називається *Ку'пайло*. У загальних рисах святкували його так: [Дівчата] *в'ен'к'ї пле'ї тут у л'їс'ї, [молодь] кост'ри пал'ат; то'д'е їдут на р'ечку, д'е'ї'чата в'ен'к'ї на'голови кла'д'ут, кида'їут т'ї в'ен'к'ї [у річку], а х'лопц'ї ста'рай'уца ў'їх ло'в'їт; [якщо хлопець зловить вінок дівчини] – буде [та] нара же'н'їца ў'не'ї ред*.

Найтепліші літні дні після Івана Купайла і до 12 липня у говірках обох сіл називаються *Пет'ро'їка*. У фольклорі й міфології села Селець поширені такі прислів'я та повір'я, пов'язані з Петрівкою: *прої'шо'ї Пе'т'ро – про'їш' ло'теп'ло. Дн'е' менш'а'їут, а'ноч'ї бол'ш'а'їут. До Пе'т'ра зо'зул'а ку'їе, п'їсл'а Пе'т'ра не' ку'їе, гороб'їе [її] б'їут, горо'беїк'ї ма'лен'к'їїе, а йе'її б'їут*.

А фольклорна традиція села Поліське зберегла петрівські пісні:

⁷ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 398.

⁸ Потєбня А.А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях // Слово и миф. – М., 1989. – С. 533.

⁹ Толстая С.М. Полесский народный календарь. – М., 2005. – С. 130-132.

“Ої с’о| год’н’і, | мат’інко, Пет’роў ден’,
Пус| ти | мене погу| л’ати на вес’ ден’”.
“Не| вол’а, | донен’ко, нево| л’а,
На| їхало сватоўст| ва з’ел’е| ну”.
| Тейе сватоўст| во зеле| но,
| Т’іл’ки | їедин х| лопчина ў черво| ном.
| Т’іл’ки | їедин х| лопчина ў черво| ном
Таї се| дит’ на | конику воро| ном.
Нех| то | їого з | коника не заз| ваў,
Нех| то | їого кава| л’ером не наз| ваў.
| Т’іл’ки | їедна | д’їчина зозва| ла,
Во| на | їого кава| л’ером назва| ла.

Ої хо| дила їа по са| ду,
| С’ейала, | в’ейала роса| ду.
Чо| гос’ | мойа роса| да не схо| дит’,
Зана| диўс’а х| лопчина даї хо| дит’.
Зана| диўс’а х| лопчина да ї хо| дит’,
На д’еў| чин’і с| п’едниц’а не схо| дит’.
А ўже ж | мойа роса| да ў три лист| ки,
Стараї| с’а, хлопчи| но, колис| ки.

Ої до | бору с| тежечка, до бо| ру,
Там бу| дуїе хлопчи| на комо| ру.
| Будуї, | будуї, хлопчи| но, в’ісо| ку,
| Будуї, | будуї, хлопчи| но, в’ісо| ку,
Да про| резаї окон| це широ| ко,
Шоб | було | в’іднен’ко дале| ко,
Шоб до | мене соло| веїко прил’е| таў,
Шоб вон | мене | ранен’ко пробуж| даў.

Свято, яке в українському народному календарі віднесене до 14 серпня, в говірці села Селець називається *Мако| веї*. Головною ритуальною дією свята було освячення рослин: *мак*, | *сон’ашник*, *го| родину с| ватет*, *к| в’етки* [‘букетики квітучого різнотрав’я]. *Ста| рийе* | *л’уде | держат до с| мерт’і, то| д’і ўкла| даїут у по| душку, у тру| ну, чи ви| нос’ат да с| пал’уїут, | поп’іл розг| ребуїут, і во| но їде дес’, їак с’в’а| тїї дух ви| ходит. Їак прине[“]| сеш із | церкви [освячені рослини] – за | образом в’і| сит.*

У говірі села Поліське це свято має назву *Мако|вейа*. У цей день тут також святять букетики квітів: *зб'і|райут ʔ|с'ак'і к|в'етк'і; во|но в'і|сушуйе|ца, то|д'і ʔа скла|да|їу, ʔак у|же ʔа ʔм'і|райу, то м'е|н'е то|д'і н'ід по|душку кла|дут, |з'ел':е у по|душку кла|дут на те| св'ет*.

Свято Преображення Господнього (19 серпня) в обстежених говірках називається *Спас, С|паса*. Головною подією цього свята є освячення плодів, жита або пшениці: *с|ватет |ʔаблока, мед. С'|в'ато |пасочнико|ʔ [тобто пасічників]. ʔак заж'і|найут – за|ж'інку |робет ('починають жати зернові') – ідуть заж'і|найут, бе^н|рут, в'ʔажут ну|чечок |ж'іта, да ʔо|го де^н|р|жат [до Спаса], да на С|паса од|р'езуют, да в'ʔажут ма|лен'к'і с|ноп'ек'і, кла|дуть |разом з |ʔаблокам'і да с|ватет; обмо|лочуют да так |ж'іто с|ватет*.

В обрядовій традиції села Поліське так само святять перший урожай: *с|ват'а|ца на С|паса |ʔаблока, мед, в'е|ночки*.

У системі поліських звичаїв відома заборона до Спаса їсти яблука, зокрема в селі Селець: *у ко|го |мати ʔ|мерла, ди|т'а ʔ|мерло – не^н |мона |ʔісти |ʔаблока, яку в Поліському мотивують так: це гріх [їсти яблука до Спаса], на том с|в'іт'і не^н да|їуть род|ним |ʔаблуко |ʔісти; при|деш з |церкви, то|д'і |майеш н|раво |ʔісти*.

28 серпня на Полісся приходить *Пречиста*, яка відкриває весільний сезон. Можливо, наближення його, поряд із поминальними мотивами, й відбиває одна зі спасівських пісень, зафіксована в селі Поліському:

*Ої по|ʔіха|ʔ |Ван'а у до|рогу,
Да по|кину|ʔ |милу нездо|рову.
Ої прис|ни|с'а |Ван'і сон ʔ до|роз'і.
Ої прис|ни|с'а |Ван'і сон ʔ до|роз'і,
Ої не так прис|ни|с'а ʔак у|да|с'а,
Що |Ван'а до|дому повер|та|с'а.
Ої при|ʔіха|ʔ, |Ван'а у двор|ʔечко –
“|Ви|ди, |ви|ди, |мила на кри|лечко” .
Ої не |в'і|шла |мила, |в'і|шла |тешча.
Ої не |в'і|шла |мила, |в'і|шла |тешча –
“Не з|н'е|ва|с'а, |з'ат'у, ʔо ʔа |в'і|шла,*

А ўже ж т¹ войа¹ мила¹ леж¹ит¹ пишна,
 А ўже ж т¹ войу¹ милу нара¹ дили.
 А ўже ж т¹ войу¹ милу нара¹ дили,
 На т¹е¹ сову¹ лаўку поло¹ жили.
 На т¹е¹ сову¹ лаўку поло¹ жили,
 | Чорним окса¹ митом¹ | ручки ўк¹ рили,
 | Лойевуўу с¹ | в¹ ічку зас¹ в¹е¹ тили,
 А ўже ж т¹ войу¹ милу схоро¹ нили.
 А ўже ж т¹ войу¹ милу схоро¹ нили,
 Ў гли¹ бокуўу¹ | йаму опус¹ тили,
 У голо¹ вах ка¹ лину поса¹ дили”.
 Оі при¹ йіхаў¹ | Ван¹ а до мо¹ гили,
 Да приў¹ йазаў¹ | кон¹ а до ка¹ лини,
 А сам у¹ паў¹ г¹ руд¹ ми до мо¹ гили.
 “А ти, кали¹ нон¹ ко, росц¹ в¹ і¹ тис¹ а,
 А ти, | мойа¹ мила¹, | і озо¹ вис¹ а –
 Чи доз¹ волиш¹, | мила, жени¹ тис¹ а?”
 “С¹ о¹ год¹ н¹ і су¹ бота – зару¹ чайс¹ а,
 А | завтра не¹ д¹ ел¹ а – повен¹ чайс¹ а,
 | Мойіх¹ | маліх¹ | д¹ еток не цу¹ райс¹ а”.

Отже, культурна традиція Середнього Полісся зберегла чимало давніх рис народних календарних обрядів літнього циклу. Так само номінація, супровідна вербалізація та обрядові фольклорні тексти поданих вище обрядів відбивають особливості говірок села Поліське Коростенського району та села Селець Народницького району Житомирської області.